

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی هنری مقدمه قصاید ظهیرالدین فاریابی و مقایسه آن با قصاید انوری

استاد راهنما:

دکتر بهمن نزهت

تهیه و تدوین:

محمد شکری

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

آبان ۱۳۹۳

فرم شماره ۱۴

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه محمد شکری به شماره دانشجویی ۹۱۰۸۱۱۰۲۹ به شماره ثبت ۲۶۹۵-۱۳ الف تحت عنوان: « بررسی هنری مقدمه قصاید ظهیرالدین فارابی و مقایسه آن با قصاید انوری » در تاریخ ۱۳۹۳/۰۸/۰۳ مورد پذیرش هیات محترم داوران با رتبه ^{بسیار خوب} ۱۸,۹۹ و نمره ۱۸,۹۹ قرار گرفت.

امضاء	نام و نام خانوادگی	کمیته دفاع
	دکتر بهمن زهت	(۱) استاد راهنما و رئیس هیات داوران
		(۲) استاد راهنمای دوم
		(۳) استاد مشاور (در صورت وجود)
	دکتر عبدالناصر نظریانی	(۴) داور خارجی
	دکتر عبدالله طلوعی آذر	(۵) داور داخلی
	دکتر علیرضا حسین پور	(۶) نماینده تحصیلات تکمیلی

حق چاپ و نشر برای دانشگاه ارومیه محفوظ می باشد.

تقدیم به پدر و مادر عزیزم...

خدای را بسی شاکرم که از روی کرم پدر و مادری فداکار نصیبم ساخته تا در سایه درخت پر بار وجودشان بیاسایم و از ریشه آنها شاخ و برگ گیرم و از سایه وجودشان در راه کسب علم و دانش تلاش نمایم .

والدینی که بودنشان تاج افتخاری است بر سرم و نامشان دلیلی است بر بودنم چرا که این دو وجود پس از پروردگار مایه هستی ام بوده اند، دستم را گرفتند و راه رفتن را در این وادی زندگی پر از فراز و نشیب به من آموختند.

آموزگارانی که برایم انسان بودن را معنا کردند، حال این برگ سبزی است تحفه درویش تقدیم آنان... به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان که در این سردترین روزگاران بهترین پشتیبان است...

به پاس قلبهای بزرگشان که فریادرس است و سرگردانی و ترس در پناهشان به شجاعت می گراید... و به پاس محبت‌های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند... این مجموعه را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم .

چکیده

در طول حیات شعر فارسی یکی از قالب‌های مهم و برجسته در شعر و ادب فارسی قالب قصیده است. این قالب به عنوان یک قالب برتر مورد اقبال شاعران قرار گرفت و به جهت ساختار، تعداد ابیات و شکل، مادر قالب‌های شعر فارسی نامیده شده است. قصیده از نظر ساختار به چهار رکن تغزل، تشبیب، نسیب؛ تخلص؛ مدح؛ تأبید و شریطه تقسیم می‌شود و مهم‌ترین رکن آن از نظر اهمیت و گوناگونی مضمون، تغزل یا تشبیب و نسیب است. این بخش از قصیده از نظر شگردها و ظرافت‌های زیباشناختی همواره در حال تحول بوده است؛ به گونه‌ای که همواره شاعران قصیده‌سرا در این قسمت دست به ابداع زده‌اند و حتی از هنجارهای متعارف نیز عدول کرده‌اند. یکی از شاعرانی که در پرداخت و بیان تغزل و تشبیب، از هنجارهای متعارف گذشته، خارج شد و دست به بدعت زد حکیم ظهیرالدین فاریابی است. قصاید ظهیر معمولاً با تغزل‌هایی شروع می‌شود که از الفاظ خوش‌آهنگ و در مضامین عشقی، پند و اندرز و مدح بوجود آمده است. البته ظهیر در قصیده‌پردازی دنباله‌رو انوری است و شیوه‌ی او را در بیان تشبیبات و تغزلات زیبا و متنوع دنبال کرده است. از این رو این پژوهش در پی آن است تا انسجام ساختاری قالب قصیده را که همان پیوند یا ترکیب هنری و شاعرانه قسمت‌های تغزل، تشبیب، نسیب؛ تخلص؛ مدح و شریطه است، بررسی کند. بدین منظور در تبیین و بررسی قصاید ظهیرالدین فاریابی و مقایسه آن با قصاید استوار انوری، نخست در باب ساختار قصیده و ویژگی‌های آن بحث خواهد شد و سپس ظرافت و دقایق مقدمه قصاید ظهیرالدین فاریابی و انوری از رهگذر ساخت زبانی، آوایی و انتخاب واژگان، وزن و قافیه، و صنایع بدیعی و بیانی مورد بررسی قرار می‌گیرد و پس از آن در مقایسه با قصاید انوری ظرایف شعر ظهیر بیشتر تبیین می‌گردد.

کلمات کلیدی: قصیده، قصیده‌پردازی، ظهیرالدین فاریابی، قصاید ظهیر، انوری، ویژگی‌های بلاغی و زبانی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات.....
۲	مقدمه.....
۴	تعریف مسأله، ضرورت انجام پژوهش.....
۴	پرسش‌های پژوهش.....
۵	فرضیه‌ها.....
۵	روش و معرفی پژوهش.....
۶	پیشینه پژوهش.....
۸	اهمیت پژوهش.....
۹	فصل دوم: تاریخچه قصیده.....
۱۰	مقایسه‌ای میان قصیده فارسی و عربی.....
۱۰	تسلط قافیه.....
۱۱	استقلال ابیات.....
۱۲	معانی و مضامین در قصیده عربی.....
۱۲	قصیده جاهلی.....
۱۴	اغراض شعر در دوره عباسی.....
۱۶	شعر در ایران پیش از اسلام.....
۱۸	فصل سوم: تعریف قصیده و اجزاء آن.....
۱۹	تعریف قصیده.....
۲۱	مطلع.....
۲۳	تغزل، نسیب و تشبیب.....
۲۳	تفاوت تغزل، نسیب و تشبیب.....
۲۵	دلایل سرودن تغزلات و تشبیحات در ابتداء قصاید.....
۲۷	قصیده مقتضب یا محدود.....
۲۷	تخلص.....
۳۰	مدح (بدنه اصلی قصیده).....
۳۲	تأیید یا شریطه.....

۳۴	مقطع
۳۵	بیت‌القصیده
۳۶	فصل چهارم: قالب قصیده در ادب فارسی
۳۷	دورهٔ سامانیان و قصیده سرایان آن دوره
۳۷	رودکی
۳۹	کسایی مروزی
۴۰	دورهٔ غزنویان و قصیده سرایان آن دوره
۴۱	عنصری
۴۲	فرخی سیستانی
۴۴	منوچهری
۴۵	دورهٔ سلجوقیان و قصیده سرایان آن دوره
۴۶	ناصر خسرو
۴۶	مسعود سعد سلمان
۴۹	فصل پنجم: انواع قصیده از لحاظ مضمون و درون‌مایه
۵۰	قصاید مدحی
۵۱	نوع و شیوهٔ مدایح
۵۳	قصاید مدحی دینی و مذهبی
۵۴	ویژگی‌های مثبت قصاید مدحی
۵۵	قصاید رثاء
۵۵	اقسام رثاء
۵۷	قصاید حبسیه
۵۸	حبسیات رسمی
۵۸	حبسیات وجدانی
۵۹	قصاید خمریه
۵۹	قصاید شهر آشوب
۶۱	قصاید وصفی
۶۲	قصاید شکوائیه
۶۳	قصاید اعتذار

٦٤	قصاید هجا، هزل و مطایبه
٦٧	فصل ششم: زندگی و شعر انوری
٦٨	زندگی انوری
٧٠	شعر انوری
٧٣	وزن
٧٤	ردیف و قافیه
٧٤	قصاید و پیش‌درآمدهای انوری
٧٥	تشبیحات انوری
٨١	تغزلات انوری
٨٤	مختصات زبانی مقدمه قصاید انوری
٨٤	ویژگی‌های آوایی و لغوی
٨٦	ویژگی‌های نحوی
٨٨	مختصات ادبی پیش‌درآمدهای انوری
٨٨	آرایه لفظ‌آرا
٨٨	روش تسجیع
٨٩	روش تجنیس
٩٠	روش تکرار
٩١	آرایه معنی‌آرا
٩٤	صنایع بیانی در تغزلات انوری
٩٤	مجاز
٩٤	تشبیه
٩٦	استعاره
٩٩	کنایه
١٠١	فصل هفتم: زندگی و شعر ظهیرالدین فاریابی
١٠٢	نام، نسب و مسافرت‌ها
١٠٤	پایه تحصیلات و اطلاعات ظهیر
١٠٤	دیدگاه بزرگان درباره حکیم ظهیرالدین فاریابی
١٠٦	ممدوحان ظهیر

۱۰۷	ردیف و قافیه
۱۰۷	قصاید و پیش‌درآمدهای ظهیر
۱۱۴	مختصات زبانی مقدمه قصاید ظهیرالدین فاریابی
۱۱۴	ویژگی‌های صرفی
۱۱۴	ویژگی‌های آوایی
۱۱۵	ویژگی‌های لغوی
۱۱۷	ویژگی‌های نحوی
۱۲۲	مختصات ادبی پیش‌درآمدهای ظهیرالدین فاریابی
۱۲۲	صنایع بدیعی
۱۲۲	صنایع لفظ‌آرا
۱۲۳	روش تسجیع
۱۲۴	روش تجنيس
۱۲۵	روش تکرار
۱۲۷	صنایع معنی‌آرا
۱۳۰	صنایع بیانی در تغزلات ظهیرالدین فاریابی
۱۳۰	مجاز
۱۳۱	تشبیه
۱۳۴	استعاره
۱۳۷	کنایه
۱۳۸	فصل هشتم: بررسی پیش‌درآمدهای ظهیرالدین فاریابی و انوری
۱۳۹	پیش‌درآمدهای قصاید انوری
۱۵۶	پیش‌درآمدهای قصاید ظهیرالدین فاریابی
۱۷۲	مقایسه تغزل قصیده‌ای از انوری و ظهیرالدین فاریابی
۱۸۱	فصل نهم: نتیجه‌گیری
۱۸۲	نتیجه‌گیری
۱۸۴	فهرست منابع
۱۹۰	چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات

" همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس

که درازست ره مقصد و من نو سفرم "

مقدمه

زبان و ادبیات فارسی جلوه گاه اندیشه، آرمان، فرهنگ، تجارب و روحیات یک جامعه و بهترین بستر برای ورود به شناخت فرهنگ و عرفان و حتی معارف دینی است. انسان‌ها در گذر زمان از زبان برای انتقال پیام‌ها، عواطف و اندیشه‌های خویش بهره جسته‌اند. و از ادبیات که زبانی برتر است به عنوان ابزاری در انتقال بهتر، بایسته‌تر و مؤثرتر اندیشه خود استفاده کرده‌اند.

اندیشه انسان در طی تاریخ با کشش و کوششی پیوسته، توانایی‌ها و ذخیره‌های نهفته در ژرفنای ضمیر و اعماق طبیعت را از حالت پنهان به جلوگاه ظهور کشیده، و شطی عظیم از یافته‌ها و آفرینش‌های بشر را در بستر تاریخ روان ساخته است. اگرچه هر جریانی از اندیشه انسان بنا به ویژگی‌های خاص خود، شیوه پژوهش، تاریخ و مسیر تکاملی جداگانه‌ای دارد، ولی کلیت‌های همه این شناخته‌ها، چه ادراکات و چه ذوقیاتی که از هم‌عنانی و همراهی احساس و اندیشه مایه می‌گیرد، حاصل روابط پیچیده انسان و محیط طبیعی و اجتماعی آن است که جریان زاینده و فزاینده فرهنگ هر یک از جوامع بشری را به وجود می‌آورد و در ادبیات آن جامعه منعکس می‌گردد.

در چنین مجموعه درهم گرفته‌ای، هر عنصری از اشکال گوناگون اندیشه، در هر مرحله‌ای از تکامل و مربوط به هر زمانی و مکانی باشد، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ دارد که آگاهی از پیدایش و سیر آن برای راهیابی آینده ضروری است.

در اینجا است که اهمیت ادبیات به معنی وسیع کلمه، به عنوان آینه تمام‌نمای موارث فرهنگی و ذخایر فکری و ذوقی جامعه مطرح می‌شود، که از یک سو مسیر تکوینی عناصر فرهنگی و مفهوم تکامل اجتماعی را روشن می‌کند؛ و افکار و اندیشه‌ها را جهت می‌دهد، و سرانجام از این رهگذر است که زمینه گسترش و حرکت فکری فراهم می‌گردد.

بی‌سبب نیست که در تاریخ حیات بشر، همواره هنر و ادبیات در جوامعی گسترده و پربار بوده است که فرهنگ ریشه‌دار و تمدن درخشانی دارند.

امروزه یکی از این منابع پرمایه فرهنگی، ادبیات ایرانی است که به دلیل گذر از بستر قرون و اعصار و بهره‌یابی از یک حوزه وسیع فرهنگی، از ظرایف اندیشه و لطایف ذوق و ارزش‌های والای انسانی، فرّ و زیب می‌گیرد. از این رو نگهداری و پیرایش و گسترش آن وظیفه هر فرد علاقه‌مند به فرهنگ ایرانی و ادب فارسی است.

از این رو یکی از اهداف تهیه و تدوین این رساله، شناساندن متن‌های اشعار دو شاعر بزرگ و معروف ادب فارسی، انوری و ظهیرالدین فاریابی، و تسهیل درک و دریافت زیبایی‌ها و عمق این متون از طریق تحلیل هنری و زبانی است.

اما در باب تدوین رساله حاضر باید گفت که اینجانب با کمال صراحت اعتراف می‌کند که در آغاز، بی‌خبر از چند و چون کار و با نادیده گرفتن ضعف آگاهی و تهیدستی علمی و ادبی خود، انجام کار را تعهد کرد، لیکن بعد از گذشت مدت نسبتاً زیادی، هنوز در همان اوّل کار درگیر دشواری‌های متن و فهم آن و پی‌بردن به رمزها و اشاره‌ها مانده بود، پس از این مدت راه بازگشت را بسته دید. ناچار به تفحص و مراجعه و مطالعه کتابهای مرجع و پرس‌وجو پرداخت تا با اتمام بخش‌هایی از رساله، کم‌کم راه افتاده، به کوشش خود ادامه داد. در این مرحله بود که عنایت بی‌دریغ جناب دکتر نزهت دستگیر شد، چنانکه بعد از اتمام هر بخشی از کار، آنچه انجام یافته بود از نظر صائب ایشان می‌گذشت، ایشان با دقت و حوصله بسیار و صرف وقت، نادرستی‌ها و خطاها را گوشزد می‌فرمودند، و در موارد لزوم نظر نهایی خود را متذکر می‌شدند. بدین‌گونه از آغاز تا پایان آن را مطالعه کردند و اوقات گرانبهایی از ایشان در این کار صرف شد. از این رو آقای دکتر، حقی بزرگ در تدوین رساله و حق بزرگتری بر نگارنده دارند. بر خود واجب می‌دانم با خلوص تمام از ایشان سپاسگزاری نماید.

این رساله حاضر به پایان رسیده است، بدین‌گونه که در حدّ بررسی انسجام ساختاری قصیده و ویژگی‌های آن، تحلیل دقایق پیش‌درآمدهای قصاید ظهیرالدین فاریابی و انوری از رهگذر زبان و بیان و بدیع، کاری در حدود توان نگارنده صورت گرفته است، که شاید وسیله‌ای باشد برای علاقه‌مندانی که می‌خواهند به آن سوی واژه‌ها گام نهاده، به بررسی و دریافت ظرایف و لطایف سخن و بهره‌گیری از ارزش‌های والای ادب فارسی بپردازند. اینجانب باز معترف است در همین حدّ نیز، با اینکه تا مرز توان و درک خود پیش رفته و از کوشش و پرسش و جستجو باز نایستاده، یقین دارد که وسیله‌ای عاری از نقص برای رسیدن به هدف‌های فوق نمی‌تواند باشد، نیت جبران نقص در آینده عذرخواه من است.

ذکر چند نکته ضرورت دارد:

۱- اساس کار ما دیوان ظهیرالدین فاریابی به توضیح، تصحیح و تحقیق مرحوم استاد امیرحسن یزدگردی به اهتمام دکتر اصغر دادبه و دیوان انوری به تصحیح مرحوم استاد مدرس رضوی بوده است اما گاه نیز از دیوان انوری به اهتمام پرویز بابایی و دیوان انوری به تصحیح استاد سعید نفیسی سود جسته‌ایم.

۲- طرح کلی مطالب و ارائه تعاریف در حد ضرورت و نیاز کار بوده و حدالمقدور سعی شده است جانب اختصار رعایت شود.

در طول مطالعات در نظر اینجانب بود که زحمات چندین و چند ساله دانشمندان را در یافتن منابع مادر پاس بدارد و صرفاً با آگاهی از فهرست منابع، این کشف را به خود نسبت ندهد و به همین دلیل در تهیه و تنظیم مطالب تلاش ما همواره بر آن بود که جانب امانت را - که در نوشته‌های تحقیقی اهمیت بسزایی دارد - رعایت کنیم.

در پایان یکبار دیگر از استاد فاضل و ارجمند جناب دکتر بهمن زهت، که در طول تحقیق و تنظیم مطالب همواره راهنمای بنده بوده و نیز از اساتید بزرگوار گروه «زبان و ادبیات فارسی» که در طی تحصیل خویش از علم و دانش ایشان بهره جسته، سپاسگزارم و توفیقات روز افزون ایشان را از خداوند خواهانم.

تعریف مسأله، ضرورت انجام پژوهش:

این مطالعه به بررسی انسجام ساختاری قالب قصیده که همان پیوند یا ترکیب هنری و شاعرانه قسمت‌های مقدمه (تغزل، تشبیب و نسیب)، تخلص، مدح و شریطه است، می‌پردازد. در ادب فارسی به نظر می‌رسد ظهیرالدین فاریابی زیباترین تشبیب‌های قصاید فارسی را که زمینه مقدمه‌گویی و یا سرودن تشبیب‌های غزل گونه شده، سروده است.

در بررسی قصاید ظهیر و مقایسه آن با قصاید انوری، نخست در باب ساختار قصیده و ویژگی‌های آن بحث خواهد شد و سپس ظرافت و دقایق قصاید ظهیر مورد بررسی قرار می‌گیرد و پس از آن در مقایسه با قصاید انوری، ظرایف شعر ظهیر تبیین می‌گردد.

پرسش‌های پژوهش:

- آیا قالب قصیده در ادب فارسی تحت تأثیر قصاید زبان عربی شکل گرفت؟
- قصیده در ادب فارسی از چه زمانی آغاز و نخستین قصیده‌سرایان چه کسانی بوده‌اند؟
- مهم‌ترین رکن قالب قصیده از نظر گوناگونی مضمون، کدام است؟
- قصاید انوری از نظر کیفیت و بیان و زبان از چه جایگاهی برخوردار است؟
- قصاید ظهیرالدین فاریابی از نظر سبک بیان و زبان چگونه است؟
- ویژگی‌های تغزل قصاید ظهیرالدین فاریابی چیست؟

- ظرافت‌های مطالع قصاید ظهیر از نظر وزن، قافیه، واژگان و صورخیال چگونه است؟

- آیا ظهیرالدین فاریابی در قصاید خود به قصاید انوری توجه داشته است؟

فرضیه ها:

- قالب قصیده در ادب فارسی تحت تأثیر قصیده در زبان عربی شکل گرفت.

- مهم‌ترین رکن قالب قصیده از نظر گوناگونی مضمون، تغزل و تشبیب می‌باشد.

- تغزل‌های قصاید انوری از نظر کیفیت و تخلص‌های آن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. مضمون‌آفرینی و استفاده از کلام نزدیک به لهجه تخاطب زمان از مشخصات بارز شعر انوری است.

- قصاید ظهیرالدین فاریابی از نظر سبک بیان به دقت معانی و انسجام لفظ موصوف است.

- غالب قصاید ظهیرالدین فاریابی در تغزل ممتاز است و کمتر کسی در این صنعت به پایه او می‌رسد. او در حسن مطلع، حسن تخلص، حسن مقطع و حسن طلب از زبردست‌ترین شاعران می‌باشد.

- ظهیرالدین فاریابی دنبال رو انوری در قصیده‌پردازی است.

- تبیین و بررسی قصاید ظهیرالدین فاریابی و مقایسه آن با قصاید انوری، دقایق شعر ظهیر را نمودار می‌سازد.

روش و معرفی پژوهش:

روش این پژوهش تحلیلی-توصیفی است. برای انجام این پژوهش ابتدا از طریق مطالعه منابع و رجوع به کتابخانه مطالب مورد نیاز استخراج و از آن‌ها فیش تهیه گردید و پس از بازخوانی، مطالب مورد نظر در عناوین و موضوعات مختلف طبقه‌بندی شدند و تحریر متن رساله صورت گرفت.

در تحلیل قصاید ابتداء برای هر قصیده فرمی تهیه کردیم و مشخصات قصیده را که شامل: موضوع، تعداد ابیات، اجزای قصیده، وزن، قافیه، ردیف، ویژگی‌های زبانی، بلاغی بود، بر روی آن نوشتیم سپس قصیده‌های دو شاعر را براساس این مشخصات از نظر موضوع، ساختار، ویژگی‌های زبانی و بلاغی، و تأثیرپذیری تحلیل کردیم.

این پژوهش نه فصل دارد. در فصل اول طرح مسأله و ضرورت پژوهش، پرسش‌های پژوهش، فرضیه‌ها، پیشینه پژوهش و روش آن آمده است. در فصل دوم به تاریخچه قالب قصیده و سیر تاریخی آن در زبان و ادب عربی و فارسی پرداخته‌ایم. فصل سوم به معنی لغوی قصیده، تعریف، اجزا و ارکان قصیده و ویژگی‌های آن اختصاص یافته است. در فصل چهارم بحثی مختصر در باب قالب قصیده از آغاز شعر فارسی تا پایان سلجوقیان ارائه شده و

زندگی، شعر و قصیده‌پردازی مشهورترین شاعران هر عصر را بررسی نموده‌ایم. فصل پنجم در باب درون‌مایه و معانی قصاید فارسی بیان شده است. در فصل ششم گزارشی کوتاه از زندگی انوری و تحلیلی از پیش‌درآمدهای قصاید وی ارائه داده‌ایم. در فصل هفتم نیز نخست به شرح احوال زندگی ظهیر پرداخته و سپس مقدمه‌های قصاید او را بررسی، و از جهات مختلف آنها را تحلیل کرده‌ایم. در فصل هشتم برگزیده‌ای از پیش‌درآمدهای انوری و ظهیرالدین فارابی را از رهگذر مسائل ادبی و هنری تحلیل نموده‌ایم. در فصل نهم نتایج پژوهش را با فرضیه‌ها مقایسه کرده و توافق و تباین آنها را بررسی نموده‌ایم.

پیشینه‌ی پژوهش:

پژوهش‌هایی را که درباره قصیده در دوره‌های گذشته صورت گرفته می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف) پژوهش‌هایی که اختصاصاً به قصیده پرداخته‌اند از جمله موارد زیر:
۱) پاسداران سخن (چکامه‌سرایان) اثر دکتر مظاهر مصفا.

دکتر مصفا در این پژوهش در مقدمه به بحث درباره‌ی معنی لغوی و اصطلاحی قصیده پرداخته‌اند و سپس در دو بخش قصیده‌های شاعران عهد رودکی و عهد فرّخی و منوچهری را بررسی کرده‌اند. درباره‌ی شاعرانی که ابیاتی پراکنده و اندک از آن‌ها به جا مانده پس از اشاره به زندگی و نکاتی کلی درباره‌ی سبک شعرشان، نمونه‌ای هم از اشعارشان نقل کرده‌اند؛ اما درباره‌ی شاعرانی که دیوان شعر دارند، مانند: منوچهری، فرّخی و عنصری علاوه بر اشاره به زندگی و سبک شعرشان، محتوای قصایدشان را هم تحلیل کرده و آماری از وزن و قافیه و ردیف شعرشان ارائه کرده‌اند. همچنین آماری از قصاید تغزل‌دار فراهم آورده و آنها را براساس موضوع تفکیک و تقسیم کرده‌اند.

۲) مدح، داغ‌ننگ بر سیمای ادب فارسی اثر دکتر نادر وزین پور.

دکتر وزین‌پور در این کتاب پس از بحثی طولانی درباره‌ی سابقه‌ی مدح در ایران، ستایش‌شدگان در شعر فارسی، علل گرایش شاعران به دربارها و صله‌هایی که دریافت می‌کردند، رفتار دربارها با شاعران، مدیحه‌سرایی شاعران در خارج از ایران و مدیحه‌سرایی در دیگر جوامع، به بررسی سیر تاریخی مدیحه‌سرایی در ایران می‌پردازد و آن را از عصر سامانیان تا زمان قاجار در چهار دوره بررسی می‌کند: ۱) از ابتدای دوره‌ی سامانی تا هجوم مغول ۲) عصر مغول و تیموری ۳) از آغاز قرن نهم تا آغاز قرن سیزدهم ۴) دوره قاجار. در هر دوره

اوضاع سیاسی و اجتماعی، وضعیت دربارها، وضعیت شعر مدحی و علل رواج یا رکود آن، ممدوحان و مضامین و اختصاصات شعر را تجزیه و تحلیل می‌کند.

دکتر وزین‌پور هر چند خودش هم گاهی به اهمیت و فواید مدح از نظر توسعه و پیشرفت زبان و ادب فارسی اشاره می‌کند، اما در کل چنان که از عنوان کتاب «داغ ننگ» برمی‌آید، بیشتر از جنبه‌ی اخلاقی به مسأله پرداخته است و به جنبه‌های هنری توجه نکرده است. و در نهایت این که نسبت به تاریخ ادبیات در ایران اثر دکتر صفا، مطلبی خاص و نکته‌ای جدید در این کتاب دیده نمی‌شود.

۳) ساختار و معنی در شعر عربی و فارسی در سده‌های میانه اثر ژولی اسکات میثمی.

خانم میثمی برخلاف دیدگاهی که شعر عربی و فارسی را جزء‌گرایانه معرفی می‌کند، با بحث‌ها و کاوشهای نظری و عملی عمیق و با طرح شواهدی از ناصر خسرو، ابن عمید و شمس قیس، سعی می‌کند اثبات کند که در شعر عربی و فارسی انسجام روح اثر و پیوند ارگانیک بین اجزای شعر وجود دارد. وی در فصل اول آراء جفری ونس آوف، اندیشمند بلاغی اروپایی را با آراء و عقاید شمس قیس، ابن طباطبا و ابن حزم قرطاجنه‌ای مقایسه می‌کند و با شواهدی نشان می‌دهد که سه مرحله‌ی ابداع معانی، تعبیه مبانی کلام و آرایش سخن در آراء هر دو طرف دیده می‌شود. همچنین به تحلیل رابطه ساختار و معنی در شعر می‌پردازد و نمونه‌هایی از قصاید فرخی و منوچهری را از این دیدگاه تحلیل می‌کند. در فصل پنجم کتاب درباره کاربردهای نسیب، نسیب و هجا، دگرگونی‌های ممکن در شکل و صورت قصیده بحث می‌کند.^۱

۴) شکوه قصیده اثر عبدالمحمد آیتی.

آیتی در پیش‌گفتار کوتاه این کتاب خیلی خلاصه به مسائلی همچون تعریف قصیده، قدیمی‌ترین قصیده فارسی، ورود قصیده از عربی به فارسی، رسالت قصیده در دربارها و فواید آن برای مردم روزگار ما اشاره کرده است و در متن کتاب نمونه‌هایی از قصاید بیست تن از قصیده پردازان نیمه‌ی اول قرن پنجم (لامعی گرگانی) تا نیمه اول قرن هفتم (کمال الدین اسماعیل اصفهانی) آورده و لغات و مشکلات آنها را شرح کرده است.

ب) پژوهش‌هایی که در ضمن موضوع اصلی اشاره‌هایی پراکنده و کوتاه به قصیده داشته‌اند، از این جمله به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

- اقتباس از مقاله دکتر مریم مشرف «بررسی کتاب ساختار و معنی در شعر عربی و فارسی در سده‌های میانه». در کتاب ماه ادبیات

۱) مفلس کیمیا فروش اثر دکتر شفیعی کدکنی.

استاد شفیعی کدکنی در بخش‌های دوم و سوم این کتاب بحث‌های علمی و دقیقی را در باب علت دشواری قصاید انوری و مخاطب خاص آن‌ها، بدعت‌ها و بدایع قصیده‌ها به ویژه زبان طبیعی و برجستگی‌های نحو زبان، تکنیک و صنعت شعری آن‌ها مطرح کرده‌اند و همچنین به نقد اجتماعی شعر درباری و قصیده‌های انوری پرداخته‌اند که از منظر جامعه شناسی ادبی بسیار حائز اهمیت است.

۲) تاریخ ادبیات در ایران اثر دکتر ذبیح الله صفا و سبک خراسانی در شعر فارسی اثر دکتر محمد جعفر محجوب.

در این آثار به مسائلی همچون تحولات تاریخی قصیده، مضمون و محتوای قصاید در هر دوره، اقسام مختلف آن، وضعیت صنایع ادبی در قصاید هر دوره، مضمون تغزلات، محدودیت اوزان و بحور، دشواری و آسانی ردیف‌ها و ضعف یا قوت یافتن آن به صورت کلی پرداخته‌اند.

۳) انواع ادبی اثر دکتر محمود عبادیان.

دکتر عبادیان پس از توصیف قصیده، به مسأله مدح و وصف در قصیده پرداخته است و ضمن ارائه گزارشی مختصر و گذرا از سیر تاریخی قصیده تا عصر سعدی، نمونه‌هایی از قصاید قصیده‌گویان کلاسیک همچون عنصری، منوچهری، مسعود سعد، ناصر خسرو، انوری، خاقانی و سعدی را از نظر ساختمان و محتوا تحلیل کرده است. تحلیل ایشان از تغزلات قصاید و ارتباطشان با موضوع مدح با همه‌ی پژوهش‌های دیگر متفاوت است.

۴) کتاب‌هایی مانند المعجم فی معاییر اشعار العجم، فنون و صناعات ادبی اثر علامه همایی، انواع ادبی اثر دکتر شمیسا، شعر و ادب فارسی اثر زین‌العابدین مؤتمن و انواع شعر اثر دکتر رستگار فسایی که به تبیین و توضیح معنی لغوی، مفهوم اصطلاحی، اجزای قصیده و نیز انواع آن از جهات مختلف پرداخته‌اند.

اهمیت پژوهش:

پژوهش حاضر به تحلیل و بررسی هنری قصاید ظهیرالدین فاریابی و انسجام ساختاری قالب قصیده و مقایسه آن با قصاید انوری جهت نشان دادن زیبایی‌ها و دقایق پیش‌درآمدهای قصاید ظهیرالدین فاریابی می‌پردازد تا موجبات آشنایی خوانندگان و علاقه‌مندان را با اثر ارزشمند دیوان ظهیرالدین فاریابی و نیز انوری فراهم سازد.

فصل دوم

تاریخچه قصیده

بی‌گمان در زبان فارسی پیش از اسلام، شعر عروضی وجود نداشته است و بالطبع از قافیه‌های پی‌درپی که از ویژگی‌های اصلی ساختمان قصیده است در شعر پیش از اسلام نام و نشانی نمی‌یابیم. (خانلری، ۱۳۴۵: ۸) اصولاً قافیه از مختصات شعر عربی است (طوسی، ۱۳۶۲: ۵۸۷) و بنابه تصریح تاریخ سیستان نخستین شعر فارسی در قالب قصیده را «محمد بن وصیف» به پیروی از قصیده‌های زبان عربی سرود.^۱

پس قصیده اولین نوع شعری است که در ادبیات فارسی بعد از اسلام، به تقلید از ادبیات عرب بوجود آمده است.

شاعرانی چون رودکی، عنصری، منوچهری قصیده را در همه ابعاد از شعر عربی تقلید کردند مثلاً رودکی در شعر معروف خود به مطلع:

«مادر می را بکرد باید قربان
بیجه او را گرفت و کرد به زندان»

(رودکی، ۱۳۸۲: ۳۳)

به تقلید از ابونواس، وصف خمر را در تغزل جانشین بر اطلال و دمن ساخته است و بیش از همه منوچهری تحت تاثیر قصاید عربی بوده است. او وصف خمر، شتر و اسب و بیابان، گریه و زاری بر اطلال و دمن را در صدر قصایدش جای می‌دهد و «ذکر فراوان از شاعران عرب و اشاره به ابیات قصاید عربی، بیانگر ارتباط او با شاعران عرب است و گاه معانی و مضامین آنها در شعر منوچهری انعکاس می‌یابد.» (زرین‌کوب، ۱۳۷۱: ۲۲)^۲ از آنجا که قصیده فارسی، نشأت گرفته از قصیده عربی است، لازم است مقایسه‌ای میان این دو صورت گیرد تا شدت و ضعف این تأثیر تا حدی معین شود.

مقایسه میان قصیده فارسی و عربی

با این مقدمه به بررسی و طرح مشترکات میان قصیده در شعر فارسی و ادب عرب پرداخته می‌شود.

۱- مختصات زبانی قصیده عربی:

تسلط قافیه: در قصیده که بارزترین مظهر شعر عرب به شمار می‌رود (طه حسین و دیگران، ۱۳۶۰ق- ۱۹۴۱م، ۱۵۷) شاعر ابتدا در فکر قافیه است، آنگاه سرودن شعر. این موضوع

- متأسفانه در تاریخ سیستان از آن قصیده جز شش بیت آورده نشده است:

«ای امیری که امیدان جهان خاصه و عام
بنده و چاکرو مولا و سبک بند و غلام...»

به نقل از تاریخ سیستان؛ تصحیح محمدتقی بهار، ۱۳۶۶، ص ۲۰۹-۲۱۰

-برای یافتن شواهد رجوع کنید به سید محمد دامادی؛ مضامین مشترک در ادب فارسی و عربی؛ ج اول: تهران: دانشگاه

تهران، ۱۳۷۰، صفحات ۱۸۳، ۹۷، ۱۱۴، ۳۰۶، ۳۲۵

در اکثر کتب ادب عرب و بالطبع در کتابهای فارسی یادآوری شده است. ابن رشیق قیروانی در «العمده» می‌گوید: «بهتر است که شاعر اگر قافیه شعر را نمی‌شناسد و آماده نکرده، شعر نگوید.» (ابن رشیق؛ قیروانی، العمده، ص ۲۱، به نقل از موسیقی شعر، ۱۳۷۳: ۱۷۰) و همین نکته را هم صاحب «المعجم» یادآوری می‌کند. (شمس قیس رازی، ۱۳۷۳: ۴۴۷)

خود پیداست قافیه‌هایی که پشت سرهم ردیف شده‌اند، ذهن شاعر را به سوی تداعی‌هایی از شعر قدما می‌برد و ناخودآگاه او را به افق‌های دید شاعران پیش رهنمون می‌شود و اگر بخواهد هنر شاعری خود را نشان دهد، تنها می‌تواند در مضامین و تصاویر شاعرانه پیشین تصرفاتی انجام دهد. همین توجه بیش از حد به «قافیه» شعر فارسی را مانند شعر عربی راکد و بی‌جنش نموده است و اختیار شاعر را در انتخاب کلمات بسیار محدود کرده است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۳: ۱۷۱) حتی اگر شاعر به لحاظ زبانی نیرومند باشد، باز هم احساسات وی مجالی برای ظهور نمی‌یابد. مصداق کامل سلطه قافیه بر تصاویر شعری و تخیل شاعر را در اشعار قآنی می‌توان یافت.

استقلال ابیات: آوردن ابیات موقوف‌المعانی در شعر عربی از عیوب شعر محسوب می‌شود. (ابوهلال، العسکوی؛ الصناعتین، ص ۳۶، به نقل از، موسیقی شعر، شفیعی کدکنی، ۱۳۷۳: ۱۷۱) دکتر احمد بدوی می‌گوید: «باید استقلال معنا در بیت موجود باشد به طوری که هر بیت بدون احتیاج به ابیات دیگر، معنی کاملی داشته باشد.» (احمد بدوی، ۲۰۰۹: ۳۱۸)^۱ و همین استقلال لفظی انگیزه‌ای است برای استقلال معنوی. معنی این سخن این نیست که هر بینی موضوع جداگانه داشته باشد، بلکه مقصود این است که: ارتباط ابیات باید وجود داشته باشد و در عین اینکه قصیده را اغراضی از قبیل غزل، حسن تخلص، مدح و هجا و... تشکیل می‌دهد، باید این قسمت‌ها آنگونه به هم متصل باشند که خوانند درک نکند (همان: ۳۲۲) و این ارتباط مرهون وزن و قافیه است که وحدت قصیده را بیشتر می‌کند و «با آوردن هر قافیه، توالی قطعات را با نظم خاصی حفظ می‌کرده‌اند.» (اسماعیل، ۱۳۶۵: ۲۶۷)

درباره «فلسفه وجودی استقلال ابیات»، ناقدان معاصر عرب بحث‌های مفصلی دارند که اینکه به خلاصه‌ای از اهم آن دلایل و توجیهاات اشاره می‌رود:

الف: محیط زندگی عرب: بعضی براین عقیده‌اند که ساختمان اجتماعی عرب و وحدت قبیلگی آنان در شعرشان متجلی است و همانگونه که در قبایل فراوان «خون» مایه وحدت است، در قصیده نیز قافیه مایه وحدت است. (همان: ۳۱۳) از سوی دیگر، افق دایره‌ای صحرا، احساس

- و برای تفصیل بیشتر رجوع شود به نسیب عازار، نقل الشعر، ص ۱۴۲